

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation

Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3563934>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2. De Franse pers in het fin-de-siècle

Nu zowel de algemene politieke context als de opkomst en de uitgangspunten van het boulangisme zijn geschetst, is het zaak om ons te richten op de pers. In de eerste plaats omdat in dit onderzoek twee kranten centraal staan, maar ook omdat een notie van het functioneren van de pers onontbeerlijk is voor begrip van het maatschappelijk krachtenveld waaruit de politieke crises die hier als vergrootglas worden gebruikt – het boulangisme en het Panamaschandaal – voortkwamen. In dit hoofdstuk wordt daarom de Franse journalistiek aan het einde van de negentiende eeuw beschreven, en worden de gekozen kranten uitgebreider geduid.

2.1. Een nieuwe persvrijheid

‘De Fransen’, schreef de journalist en professionele antisemiet Édouard Drumont in 1891 ‘denken niet meer na, ze hebben geen tijd meer om na te denken, ze weten niet meer hoe; ze denken door middel van hun krant, ze hebben een papieren brein.’¹ Een overdrijving, die toch iets over de tijd zegt. In het bijzonder over het belang van geschreven media.² Gepropageerd door ondernemers en gesteund door bankiers ontwikkelde zich na de Frans-Duitse oorlog in Frankrijk een ware persindustrie.³ Die maakte met dank aan investeringen zeker tot aan de Eerste Wereldoorlog een ongekeerde groei door. Waar in 1870 alleen al de stad Parijs 900 krant en tijdschrifttitels telde, zou dit getal in 1885 oplopen tot 1540. Twee jaar later zou dit 1655 zijn.⁴ In 1891 telde Parijs 1998 titels.⁵ Met de provincie meegerekend lagen de getallen nog veel hoger. Alleen tijdens de oorlog was er sprake van een drastische daling.⁶ Afgezien daarvan steeg ook het totaal aantal verkochte exemplaren en het aantal mensen dat zich professioneel journalist noemde, oftewel mannen die hun brood uitsluitend in de journalistiek

¹ Édouard Drumont, *Le Testament d'un antisémite* (Parijs 1891) 58.

² Vergeleken met diverse andere volken – onder wie de Britten – lazen de Fransen gemiddeld veel minder. Kranten waren bovendien vooral een mannelijke en stedelijke aangelegenheid. Theodore Zeldin, *France 1848-1945. Volume II. Intellect, Taste and Anxiety* (Oxford 1977) 540-541.

³ Voor sleutelpublicaties over de Franse pers in deze periode, zie behalve Zeldin ook Albert in *Histoire générale*, 239-405; Christian Delporte, *Les journalistes en France 1880-1950. Naissance et construction d'une profession* (Parijs 1999); Marc Martin, *Médias et journalistes de la République* (Parijs 1997); Christophe Charle, *Le siècle de la presse 1830-1939* (Parijs 2004); Michael B. Palmer, *Naissance du journalisme comme industrie. Des petits journaux aux grandes agences* (Parijs 2014).

⁴ Jean Miot, *La passion de la presse* (Monaco 2008) 157.

⁵ Delporte, *Les journalistes*, 43.

⁶ Miot, *La passion de la presse*, 157.

verdienden: van duizend in Parijs in 1885, liep hun aantal in de jaren 1895-1900 op naar 2800.⁷

Deze ontwikkeling ontging politici niet. ‘We zijn in een nieuwe wereld’, waarschuwde de (eerst *radicale* en later gematigde) republikeinse senator en toekomstig lid van de Académie française (gekozen boven Émile Zola) Paul Challemel-Lacour tijdens de behandeling van een wet in 1890. De betreffende wet zou de strafrechtelijke aansprakelijkheid van journalisten (die haast een decennium non-existent was geweest) in de praktijk effectiever vorm geven. ‘We bevinden ons in een toestand die totaal onvergelijkbaar is met welke eerdere toestand dan ook.’⁸ Niets in Frankrijks verleden of in dat van andere landen, voegde hij toe, wees op de veranderingen die zouden komen. Volgens de senator was er sprake van een ware revolutie, met als eerste kenmerk dat iedereen een paar formulieren kon invullen en een krant kon beginnen, zonder welke persoonlijke vereisten dan ook als het aankwam op geld of juridische verantwoordelijkheid. Dat moest ophouden.⁹ Wat Challemel-Lacour de meeste zorgen baarde was dat elke krant naar hartelust kon spotten en belasteren, zonder veel meer te riskeren dan een strafproces.¹⁰ De rechtsgang was traag: alleen de smaad zelf zou de tand des tijds doorstaan.¹¹ Volgens de senator waren de optimistische ideeën over de effecten van persvrijheid ingehaald door de realiteit. Het was zaak om die fout te corrigeren.¹²

De opmerkingen wijzen niet alleen op een bewustzijn van de veranderingen in het medialandschap. Ze illustreren ook het fundamentele debat dat draaide om de moeilijkheid vrijheid te verzoenen met controle. Wat de pers aanging had dit debat in 1881 een belangrijke wending genomen. Nadat de vrijheid van vergadering al was uitgeroepen, vaardigde het parlement in dat jaar een perswet uit. Simpel gezegd werd de Franse pers vrij verklaard. Oftewel, gereguleerd op basis van het principe van vrijheid.¹³ Dit was een belangrijk verschil met de manier waarop de pers door eerdere regimes was behandeld. Zo gold er in het Tweede Keizerrijk lange tijd een toestemmingsvereiste voor de oprichting van nieuwe kranten,

⁷ Charle, *Le siècle de la presse*, 144.

⁸ ‘Nous sommes dans un monde nouveau.’ En: ‘Nous sommes en présence d’un état de choses auquel ne saurait être comparé aucun autre état antérieur.’ Geciteerd uit Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 782. Concreet betrof de wet de strafbaarstelling van belediging, smaad en laster gericht tegen de president van de republiek, ministers, parlementsleden, hoge ambtenaren etc. Deze delicten zouden niet langer vallen onder de bevoegdheid van *cours d’assises*, waar ze onderworpen waren aan een jury, maar onder *tribunaux correctionnels*, zonder jury (wat volgens voorstanders behalve een snellere berechting ook uitvoeriger gemotiveerde vonnissen zou waarborgen). NB. Het wetsvoorstel sneuvelde uiteindelijk in de Kamer van Afgevaardigden (zie 777-778 en 784 van genoemd werk).

⁹ Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 782.

¹⁰ Ibidem, 783.

¹¹ Idem.

¹² Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale de la presse française*, Tome III, 241.

¹³ Agulhon, *La République*, 37; Delporte, *Les journalistes en France*, 20.

evenals voor wijzigingen op redactie- of bestuursniveau van een reeds bestaande krant. Middels het *système de l'avertissement* kon de overheid kranten en bladen in het geval van onwelgevallige berichtgeving na enkele waarschuwingen schorsen en na recidive zelfs helemaal verbieden. Daarnaast golden praktische beperkingen zoals een relatief hoge belasting op papier (*droit de timbre*).¹⁴ Ook na de hervormingswet van 11 mei 1868, die het toestemmingsvereiste en het waarschuwingssysteem afschafte en het *droit de timbre* voor Parijs verlaagde – wet die werd gesteund door Napoléon III en die samen met andere hervormingen was bedoeld om de onvrede weg te nemen over zijn bewind – bleven tal van beperkingen zoals het verbod op al te scherpe kritiek op de regering bestaan.¹⁵ Republikeinen meenden dat het bevrijden van de pers betekende haar in staat te stellen om als heilzame kracht te functioneren voor de verspreiding en versterking van de democratie.¹⁶ Een vrije pers zou niet alleen de economische barrières voor haar ontwikkeling slechten, maar ook pluralisme en onafhankelijkheid stimuleren, en ervoor zorgen dat elke opinie in het land zou worden gehoord.¹⁷

De meeste republikeinen dachten dat pluralisme de pers ervan zou weerhouden te veel institutionele macht te verwerven of uit te groeien tot een dreiging. Ze dachten dat een en ander wel te beheersen zou zijn.¹⁸ Eén ding is zeker; met de nieuwe perswet had de *Chambre* de zaken in ieder geval overzichtelijker gemaakt. In plaats van een veelheid van toepasselijke artikelen die over diverse wetten waren verspreid, zou er voortaan één perswet gelden.¹⁹ Kranten en bladen werden vrijgesteld van betaling van de zogeheten *cautionnement* of borg aan de regering, journalisten hoefden hun artikelen niet meer persoonlijk te ondertekenen en de directeur van een krant werd primair verantwoordelijk gesteld voor de journalistieke inhoud. De functie van journalist noch die van directeur kende officiële vereisten. Daarnaast werden diverse strafbare meningsuitingen zoals het aanvallen van de constitutie of aanzetten tot haat uit de delictenlijst geschrapt. Op een paar nadrukkelijk beschreven gevallen na, zoals belastering of belediging van een privépersoon, die door de strafrechter zouden worden

¹⁴ Pierre Milza, *Napoléon III* (Parijs 2006) 279; Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 543. Waarschuwingen werden in uiteenlopende gevallen gegeven. Zo kreeg een legitimistische krant er een omdat die zou hebben gesuggereerd dat nationale soevereiniteit in Frankrijk wel tot anarchie of despotisme moest leiden; een andere krant voor het vergelijken van de val van Napoleon I met die van Charles X in 1830 en Louis Philippe in 1848; een theaterkrant werd gewaarschuwd om niet te kritisch te schrijven over de ballerina's van de Opéra. Zie Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 494.

¹⁵ Over die beperkingen zie Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 562. Over de onvrede (en over de hervormingswet) zie Milza, *Napoléon III*, 599 en 605.

¹⁶ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, Tome III, 241.

¹⁷ Delporte, *Les journalistes en France*, 22.

¹⁸ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941', 242.

¹⁹ Idem.

beoordeeld, was de hoofdregel voor de persdelicten die werden gehandhaafd rechtspraak door jury.²⁰ In de praktijk bleven laster of belediging van personen vaak onbestraft.²¹

Challemel-Lacours bezorgdheid om straffeloosheid was niet nieuw. Al tijdens het Kamerdebat van 1881 begrepen de afgevaardigden wat er op het spel stond. De kwestie was of belediging van de Republiek wel of niet zou tellen als strafbaar feit. Als de Republiek zich niet zou verdedigen, meenden sommigen, en diegenen niet zou aanpakken die haar beledigden, dan zou zij haar fundamenteën ondermijnen en zo haar eigen val voorbereiden.²² Anderen, onder wie Clemenceau, vonden dat hoewel het inderdaad wenselijk was dat de Republiek niet werd beledigd, het onmogelijk was om op een niet arbitraire manier aan te wijzen wat beledigend was en wat niet; wanneer legitieme kritiek doorsloeg naar excessieve aanval. Die willekeur was voor hen ondenkbaar in een Republiek en wilden ze buiten de deur houden, ongeacht de eventuele straffeloosheid die dat soms tot gevolg zou hebben. De ware rechtbank voor een regering gebaseerd op algemeen (mannen)kiesrecht was volgens hen de publieke opinie.²³

Dit gezichtspunt won het pleit. De republiek, het parlement, noch de grondwet zou zijn verheven boven de perswet.²⁴ Zo zette de perswet van 1881 de koers uit. Frankrijk, aldus Delporte, was nu Europa's vrijste land waar het op de pers aankwam.²⁵ Tussen 1881 en 1914 hadden jury's het dan ook bepaald niet druk: er deden zich nog geen twintig persgerelateerde zaken per jaar voor.²⁶ Een uitzondering vormde het jaar 1896, met 149 zaken. Verscheidene daarvan waren te wijten aan publicatie door de krant *La France* eind 1895 van de lijst met Panama 'chéquards', oftewel de vermeende ontvangers van Panamageld.²⁷

²⁰ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941', 242-243; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II. Intellect, Taste and Anxiety*, 548. Franse journalisten hadden echter geen recht op bronbescherming in juridische procedures. Zie Delporte, *Les journalistes en France*, 40.

²¹ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243 en 245. Zeldin merkt op dat de smaadwet uitgebreid was en dat aanvallen op ambtenaren of ministers evt. als het delict van *outrage* konden worden gekwalificeerd. Theoretisch gezien kon een krant bovendien worden vervolgd voor het verspreiden van vals nieuws of voor moraalbederf. Zeldins voorbeelden komen echter nagenoeg allemaal van na 1900. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 548. Voor de redenen voor praktische straffeloosheid, zie 549.

²² Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 769.

²³ Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 769-770.

²⁴ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243. Het werd echter verboden om de President van de Republiek te beledigen en om het leger te belasteren of beledigen of om soldaten tot ongehoorzaamheid aan te sporen. Zie 248.

²⁵ Delporte, *Les journalistes en France*, 29.

²⁶ Idem, 30.

²⁷ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 246. Vgl. Mollier, *Le Scandale*, 444.

2.2 De journalistiek in beweging

Naast het juridisch kader veranderde ook de journalistiek zelf. Het Tweede Keizerrijk (1852-1870) zag al de geboorte van ‘een echte informatieve pers, overvloedig, betaalbaar, goed geïnformeerd en relatief divers.’²⁸ Gangmaker van deze trend was *Le Petit Journal*. Deze krant, in 1863 opgericht door Moïse Millaud en in 1873 overgenomen door investeerders geleid door journalist en krantenondernemer Émile de Girardin, en waartoe ook de uitvinder van de rotatiepers, Hippolyte Marinoni, behoorde (vanaf 1882 was hij de enige eigenaar), was van gematigd republikeinse signatuur.²⁹ Vergeleken met meer traditionele dagbladen als *Le Temps* en *Journal des Débats* of met overwegend ideologische kranten was *Le Petit Journal* in diverse opzichten een pionier. De krant was gericht op de gewone man en wilde zijn lezers informeren en tegelijkertijd vermaken. Hij was relatief goedkoop (vijf cent, tegen tien of vijftien voor andere kranten), kon steunen op een sterk distributienetwerk – aan het einde van de negentiende eeuw vond bijna drie kwart van de verkoop plaats buiten Parijs – en werd in tegenstelling tot veel concurrerende titels los verkocht bij de straatkiosk.³⁰ Een deel van *Le Petit Journal's* lezerspubliek bestond uit arbeiders; de krant was ook populair in de kleinere steden (ook in die op het platteland).³¹

Lezers werden niet beschouwd als mensen die vanuit ideologisch oogpunt dienden te worden overtuigd, maar als klanten die tevreden moesten worden gesteld en van wie de loyaliteit aan de krant moest worden aangemoedigd.³² De formule bleek een succes, en in de jaren 1880 en 1890 volgden andere kranten dan ook gretig de weg waarop *Le Petit Journal* ze was voorgegaan. Enkele getallen kunnen deze ontwikkeling illustreren.³³ Tussen 1880 en 1914 steeg het totale aantal gedrukte dagbladen in Parijs van twee miljoen tot 5,5 miljoen. In de jaren 1880 daalde het aantal Parijse dagbladen echter enigszins: in 1882 waren er 90 titels, tegen 79 in 1892. De provinciale pers maakte een soortgelijke ontwikkeling door. De stijging van het totale aantal gedrukte kranten kwam vooral op het conto van een selecte groep dagbladen: behalve *Le Petit Journal* ook *Le Petit Parisien* (opgericht in 1876), *Le Journal*

²⁸ ‘Une véritable presse d’information, abondante, bon marché, bien informée et relativement diversifiée.’ Bernard Voyenne, *L’information en France* (Parijs 1972) 34. Voyenne plaatst deze ontwikkeling tussen 1836 en 1881.

²⁹ Specifiek over *Le Petit Journal* zie Martin, *Médias et journalistes*, 33-47; Palmer, *Naissance du journalisme*, 23-40. Zie ook: Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 220-221; Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 854-860.

³⁰ De toen nog overheersende manier van verkoop ging per abonnement. Wat de prijs betreft: die geldt met betrekking tot wat Avenel *journaux politiques* noemt. Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 859.

³¹ Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 221.

³² Delporte, *Les journalistes en France*, 44-45 en 47; Palmer, *Naissance du journalisme*, 13.

³³ Delporte, *Les journalistes en France*, 44.

(1892) en *Le Matin* (1884). Samen werden ze beschouwd als de vier journalistieke reuzen in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog. Hun succes belichaamde de opkomst en bloei van de massapers.³⁴

Kranten waren nuttige instrumenten om politieke druk uit te oefenen om specifieke zakelijke belangen te dienen, en de pers trok dan ook veel speculatie aan.³⁵ Dit ging gepaard met een hevige competitie voor lezers. Kranten transformeerden zich soms tot nieuwsfirma's, die als commerciële bedrijven waren opgericht en aandeelhoudersvergaderingen hielden.³⁶ Toch waren kranten ondanks de lucratieve financiële speculatie in de perssector in het fin de siècle, waar ze op de lange termijn ook van profiteerden, over het algemeen ondergefinancierd bij de oprichting en hadden dikwijls te kampen met een tekort aan middelen. Het merendeel van de kranten kon het zich dan ook niet veroorloven om een netwerk van buitenlandse correspondenten te onderhouden of om met eigen auteurs verslag te doen van internationale gebeurtenissen.³⁷

Parallel aan de concurrentie trad er een bepaalde homogenisering op.³⁸ Veel kranten hadden parlementaire verslaggevers en ze waren dikwijls afhankelijk van dezelfde informatie afkomstig van persagentschappen – voornamelijk Havas – of publieke instituties zoals politieprefecturen.³⁹ Daarnaast gingen diverse kranten genres brengen (of uitbreiden) als het human interest verhaal en de 'fait divers', die populariteit genoten onder lezers.⁴⁰ De artikelen waren over het algemeen goed geschreven, en dagbladen schonken veel aandacht aan rubrieken over literatuur, theater en kunst.⁴¹ Ook werden nieuwe genres ontwikkeld. Zo was er onder meer een groei van onderzoeksjournalistiek, de 'grand reportage' en het interview.⁴²

³⁴ Palmer, *Naissance du journalisme*, 16. Palmer merkt op (14) dat *Le Journal* niet als voorbeeld gold van de populaire massapers. Het wilde een literaire krant zijn. Over de rol van geld in de Franse journalistiek in de jaren 1880-1914, zie Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, hoofdstuk III deel II (258-274).

³⁵ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 258.

³⁶ Delporte, *Les journalistes en France*, 50. Vgl. Zeldin, die schrijft dat kapitalisten een 'ijzeren greep' ('inexorable grip') hadden op de pers. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 533.

³⁷ Thomas Ferenczi, *L'invention du journalisme en France* (Parijs 1993) 178; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 513 en, over winstgevendheid, 528; Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 289. Albert merkt op dat 'les quatre grands' (*Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Journal* en *Le Matin*) al dan niet na reorganisatie werden gesteund door solide financiële structuren, en beschikten over veel medewerkers en indrukwekkende technische middelen.

³⁸ Dit veranderde het feit niet dat journalisten een divers gezelschap vormden. Zie Charle, *Le siècle de la presse*, 152-153.

³⁹ Delporte, *Les journalistes en France*, 67 en 69; Palmer, *Naissance du journalisme*, 15 en 20.

⁴⁰ Delporte, *Les journalistes en France*, 64-65. De massapers besteedde een niet onaanzienlijk deel van de beschikbare ruimte aan 'fait divers' en schrok niet terug voor een flinke dosis sensationalisme.

⁴¹ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 278.

⁴² Zie Delporte, *Les journalistes en France*, 60 en 71; Over het toenemende belang van informatie en verslaggeving, zie ook Palmer, *Naissance du journalisme*, 14. Specifiek over de reportage; Mélodie Simard-

Maar ook op een andere manier veranderde het gezicht van de pers. Voor de grote bloei van de journalistiek was een belangrijk deel van de journalisten afkomstig uit de aristocratie en de gegoede burgerij, maar dit veranderde en er kwam een sterkere aanwezigheid uit intellectuele milieus en families van koop- en ambachtslieden.⁴³ Ook traden er stilistische veranderingen op. De journalistiek werd minder academisch en levendiger, en dus toegankelijk voor een breder lezerspubliek.⁴⁴ Er was ook continuïteit: net als in het Tweede Keizerrijk was er geen professioneel examen vereist zoals in de medische of juridische beroepen.⁴⁵ Bovendien was het salaris van journalisten doorgaans niet hoog, en stonden ze ook niet in aanzien.⁴⁶ Maar het beroep professionaliseerde. Journalistieke genootschappen werden opgericht, gebaseerd op rol, politieke affiniteit of werkregio.⁴⁷ In 1900 werd een internationaal congres voor persagentschappen gehouden in Parijs, maar ook al voor de Dreyfusaffaire werd de journalistiek in Frankrijk steeds meer als full time activiteit gezien: een die zich bovendien emancipeerde tot een onafhankelijke en vrije kracht in de samenleving en die de informatieve functie boven doctrine of propaganda begon te stellen.⁴⁸ Een *presse d'information* ontwikkelde zich.⁴⁹

Zoals pershistoricus Marc Martin opmerkt, vervulde de Franse journalistiek in het fin siècle drie sleutelfuncties: informeren van het publiek over politieke ontwikkelingen, vertolking van de meningen van dat publiek buiten verkiezingstijd, en het gidsen van de publieke opinie.⁵⁰ De banden met de politiek waren innig. Hoewel de algemene trend vanaf de jaren 1880 tot aan de Eerste Wereldoorlog depolitisering (of thematische verbreding) was van kranten, betekende dat geenszins een verminderde wederzijdse afhankelijkheid van journalisten en politici: de banden tussen politiek en pers werden gevoed door persoonlijke

Houde, 'Les corps du reporter: corps propre, corps "temoin", corps public', *Contexte* (2018), 20. Url: <https://doi.org/10.4000/contextes.6421>.

⁴³ Delporte, *Les journalistes en France*, 83.

⁴⁴ Ferenczi, *L'invention du journalisme*, 163.

⁴⁵ Een situatie die door Guy de Maupassant werd bekritiseerd in zijn roman *Bel Ami*, die als feuilleton verscheen in *Gil Blas*. In de roman wordt een bloedambitieuze man opgevoerd die weinig heeft gepresteerd en evenmin over journalistiek talent, affiniteit met het beroep of geweten beschikt, maar die er toch in slaagt een baantje te bemachtigen bij een krant en zich vervolgens langzaam maar zeker weet op te werken.

⁴⁶ Diverse werken uit de periode getuigen van de lage achting. Theodore Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 504-505.

⁴⁷ Charle, *Le siècle de la presse*, 149; Delporte, *Les journalistes en France*, 88.

⁴⁸ Ferenczi, *L'invention du journalisme*, 172 and 178-179; Delporte, *Les journalistes en France*, 51 en 62. Delporte beschrijft deze laat negentiende eeuwse ontwikkeling ook als een overgang van een ideologische naar een meer feitelijke journalistiek. Althans, zo was de algemene trend. Er waren uitzonderingen. Zo overleefden sommige politieke of doctrinaire kranten (*La Croix*, *L'Humanité*) het fin de siècle dankzij forse financiële steun of sterke overtuigingen van de lezers zonder problemen.

⁴⁹ Palmer, *Naissance du journalisme*, 14.

⁵⁰ Martin, *Médias et journalistes*, 149.

relaties en de uitwisseling van diensten.⁵¹ Naast de beroepsverenigingen vormden het parlement en ook plekken als politieprefecturen, salons, theaters en vrijmetselaarsloges ontmoetingsplekken voor het politieke en journalistieke personeel, die uitermate geschikt waren om de onderlinge relaties te cultiveren.⁵²

De emancipatie van de pers deed bovendien weinig af aan de groeiende consensus onder belangrijke populaire dagbladen over de ideologische wenselijkheid van het democratische, republikeinse bewind. De vrije, republiekgezinde pers droeg bij aan zijn functioneren, en werd in ruil daarvoor gesteund door de staat.⁵³ Zo werd in de jaren 1880 en ook in 1905 met steun van de overheid een grote loterij georganiseerd om drie journalistieke, pro-republikeinse organisaties te helpen aan hun financiële verplichtingen te voldoen. Met de opbrengst werd een pensioenfonds opgericht. Ook sponsorde de regering in 1889 een perspaviljoen voor diverse persgenootschappen, als onderdeel van de Wereldtentoonstelling van 1889.⁵⁴ Daarnaast steunden politici kranten dikwijls financieel, en werden persorganisaties regelmatig (deels) door hen geleid. En hoe kon een journalist zijn werk doen zonder toegang tot datgene waarvan hij verslag moest doen? Ook vanuit die optiek waren goede politieke contacten voor journalisten essentieel.⁵⁵ Ten opzichte van de politiek verkeerde de journalistiek daarom in een enigszins precarie positie.⁵⁶ Tegelijkertijd en ondanks de behoefte aan informatie en goede relaties met politici betekende de democratisering van de politiek en de media dat kranten machtiger werden. Evenals de republikeinse politici die hun positie dikwijls dankten aan journalistieke steun werden media zich bewust van hun rol als *powerbrokers*.⁵⁷ Hetzelfde gold voor financiers en bankiers. Dit welbegrepen eigenbelang vormde vruchtbare grond voor schandalen, zoals Panama.⁵⁸ Overigens was staatssteun voor ideologisch verwante media geen nieuw fenomeen.⁵⁹ In dit verband kan ook worden gewezen op de geheime fondsen – vaak door de zakenwereld ter

⁵¹ Ibidem, 141 en 149. Deze relaties bestonden voornamelijk met betrekking tot de parlementaire pers. Zie Delporte, *Les journalistes en France*, 149.

⁵² Delporte, *Les journalistes en France*, 149-153; Martin, *Médias et journalistes*, 140-144.

⁵³ Delporte, *Les journalistes en France*, 52 en 60.

⁵⁴ Ibidem, 89 en 95; Martin, *Médias et journalistes*, 147-148. Martin merkt op dat maar liefst 76,2% van de opbrengst van de loterij in 1885-1887 ging naar de bank ging die haar faciliteerde: Crédit foncier.

⁵⁵ Delporte, *Les journalistes en France*, 154.

⁵⁶ Martin, *Médias et journalistes*, 149.

⁵⁷ Charle, *Le siècle de la presse*, 155; Martin, *Médias et journalistes*, 141.

⁵⁸ Vgl. Delporte over de overlap tussen de werelden van politiek, zaken en journalistiek. Die, volgens hem, was 'reëel' ('bien réelle'). Delporte, *Les journalistes en France*, 156. In dezelfde zin over de 'symbiose' van (de landelijke) pers, banken en politiek. Mollier, *Le Scandale*, 478.

⁵⁹ Martin, *Médias et journalistes*, 30.

beschikking gesteld – die het ministerie van Binnenlandse Zaken gebruikte om medewerking te verkrijgen of juist stilte te regelen, of op informeler manier kranten te beïnvloeden.⁶⁰

De banden tussen pers en politiek waren hecht. Journalisten waren al sinds lange tijd ook politieke actoren. Tijdens en na de Franse Revolutie werd de pers in toenemende mate beschouwd als een politiek instrument. Op historische sleutelmomenten als 1830 en 1848 speelden journalisten een cruciale rol. De pers beïnvloedde politieke machten en hielp de publieke opinie te vormen. Krantenartikelen hadden soms een uitgesproken militant ideologisch karakter.⁶¹ Zeker in de tijd voordat de journalistiek voor vol werd aangezien combineerden talrijke politici hun politieke carrière op enig moment met journalistiek.⁶² Hoewel het percentage politici dat vanuit de journalistiek kwam onder de 10% dook waren de leden van deze categorie vaak prominent: de meesten van deze invloedrijke parlementariërs waren op een bepaald moment actief als politieke chef van een dagblad, zowel voor als tijdens hun politieke carrière.⁶³ Clemenceau, Jaurès, Millerand, Joseph Reinach, Barrès, Drumont, Dupuy, Guyot, Hébrard, Ranc, Viviani, Waldeck-Rousseau, Méline: net als Adolphe Thiers een generatie eerder deelden zij journalistiek engagement, al dan niet middels een ‘eigen krant’, met een voorliefde voor politiek.⁶⁴

Uiteraard waren er verschillen. Sommige mannen in deze categorie waren journalisten die min of meer toevallig terechtkwamen in de politiek, terwijl anderen primair politici waren die de journalistiek gebruikten om politieke invloed te verwerven of behouden.⁶⁵ Maar allemaal getuigden ze van de veelvuldige connecties tussen politici (het parlement) en de pers, en droegen ze bij aan het imago van de pers als een wachtkamer voor politieke macht.⁶⁶ Hoewel de algemene trend voor kranten in het fin de siècle inging tegen een puur politiek-ideologische signatuur, waren er tijdens het Panamaschandaal bovendien nog diverse titels die

⁶⁰ Over deze geheime fondsen, zie Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale de la presse française*, Tome III, 249-251 en 267. Volgens Zeldin werden diverse republikeinse regeringen vermoedelijk financieel gesteund door Crédit Foncier: ministers gebruikten het geld om de pers aan te moedigen om de Republiek te steunen. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 522. Zoals Albert echter opmerkt moet de invloed van de overheid op de pers ook weer niet worden overschat: regeringen konden bijv. weinig beginnen tegen haatcampagnes in vijandige media.

⁶¹ Delporte, *Les journalistes en France*, 53 and 55; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 494.

⁶² Vgl. Charle, *Le siècle de la presse*, 144. See also Delporte, *Les journalistes en France*, 152-154.

⁶³ Marc Martin, *Médias et journalistes*, 144. Over deze journalisten-politici zie ook 144-146; Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.

⁶⁴ Soms, zoals bij Clemenceau het geval was (opgeleid als dokter) waren ze ook opgeleid of hadden er een carrière op zitten in andere velden. Een van de vele voorbeelden van deze journalist-politici is Émile Garet, die van 1882-1885 de regio Basses-Pyrénées vertegenwoordigde en ook de krant *L’Indépendant* leidde in de stad Pau. Of Charles Prévot, Seine-et-Marne afgevaardigde en later senator, en gedurende enige tijd ook directeur van *Le Petit Journal*.

⁶⁵ Voor een verdere typologie, see Ferenczi, *L’invention du journalisme en France*, 152.

⁶⁶ Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.

hun bestaan aan een politicus of een politieke factie dankten.⁶⁷ Sommige ministers hadden hun eigen journalistieke steunpilaar, soms zelfs meer dan een. Voor Freycinet was dit *Le Télégraphe*, voor Jules Grévy *La Paix*, voor Jules Ferry *L'Estafette*.⁶⁸ Maar ook het door Clemenceau (samen met Camille Pelletan) opgerichte en als hoofdredacteur bestierde *La Justice* (1880) geldt als een voorbeeld van deze categorie, evenals het Gambettagezinde *La République française*, dat op aanwijzing van (hoofdredacteur en vanaf 1889 tevens afgevaardigde) Joseph Reinach vanaf 1886 Jules Ferry steunde.⁶⁹ Hun 'ideologische zaak' prevaleerde boven journalistieke objectiviteit of hun informatiefunctie en ze dienden dan ook als officiële partijorganen. Voor deze kranten was het aantal verkochte exemplaren tot op zekere hoogte irrelevant. Wat niet betekende dat de kranten die niet een specifieke politicus steunden neutraal waren: *La Croix* (1880) was katholiekgezind; *Le Petit Parisien* zat in het politieke midden, terwijl *Le Gaulois*, *Le Soleil* *La Gazette de France* monarchistisch waren, *La Nation* bonapartistisch, etc.⁷⁰ Nagenoeg alle kranten die over politiek schreven – ook als ze zoals *Le Petit Journal* niet doorgingen voor politieke kranten pur sang – hadden een specifieke of algemene oriëntatie, die een voorkeur impliceerde voor een bepaalde politieke lijn. Eén ding stond ondanks alle verschillen vast: in de politieke arena wogen krantenartikelen soms net zo zwaar als een Kamerdiscours.⁷¹

2.3 De vrijheid en het gif

De verregaande persvrijheid in Frankrijk had ook haar schaduwzijden.⁷² De pers speelde een belangrijke rol bij het aan het licht brengen van schandalen, maar was ook geneigd om verdeeldheid te benadrukken. Zij informeerde een breed publiek, deels nieuw, maar tegelijkertijd kregen commerciële doeleinden, zoals het vergroten van het aantal lezers, bij de groeiende, niet politiek gebonden pers dikwijls voorrang boven overwegingen van burgerlijke of maatschappelijke verantwoordelijkheid. De pers bracht de politiek onder de aandacht van de massa's, maar veroorzaakte en verergerde ook politieke crises. Censuur was niet langer aan

⁶⁷ Charle, *Le siècle de la presse*, 161; Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Claude Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.

⁶⁸ Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 524.

⁶⁹ Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, 143 en 145. Andere voorbeelden: de royalistische *Gazette de France*, *Le Petit Caporal*. Zie Charle, *Le siècle de la presse*, 161-162.

⁷⁰ Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, 148 en 151. Voor een typologie van Franse kranten in het belle époque – die grotendeels ook geldt voor de vroege jaren 1890 – zie Charle, *Le siècle de la presse*, 157-161.

⁷¹ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Claude Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253-254. Voor *La Nation* zie Avenel, *Histoire de la presse française*, 717.

⁷² Deze paragraaf is gebaseerd op Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 571-573.

de orde, economische en politieke druk wel. De afwezigheid van censuur leidde echter ook tot uitwassen. In het bijzonder werd de Franse fin-de-siècle pers geplaagd door een drietal fenomenen: geneigdheid tot polarisatie, antisemitisme en corruptie.

Zeggen dat het publieke debat in de jaren 1880 en 1890 hevig was is een understatement. Politieke geschriften, manifesten, pamfletten en polemieken: ze konden buitengewoon heftig zijn. Volgens Émile Zola was er in 1894 zelfs sprake van een ‘nerveuze overprikkeling’ (‘surexcitation nerveuse’).⁷³ Volgens sommigen was zij behoorlijk fundamenteel.⁷⁴ Ook vergeleken met andere landen gold de Franse pers als extreem.⁷⁵ Vanuit het perspectief van de regering was de verregaande persvrijheid daarom soms meer vloek dan zegen. Zij kon sinds 1881 weinig aan de vijandige anti-republikeinse retoriek doen. Zoals Balzac vijftig jaar eerder al een van zijn personages liet zeggen: ‘de pers heeft nooit iets te vrezen, terwijl de machthebbers altijd alles te verliezen hebben.’⁷⁶ Vijandige retoriek kwam bijvoorbeeld naar voren in het manifest dat Napoléon Joseph Charles Paul Bonaparte op 26 januari 1883 in Parijs liet verspreiden. De auteur was een volle neef van Napoléon III, die ondanks zijn positie als meest senior lid van het huis Bonaparte slecht viel bij een deel van de bonapartistische achterban.⁷⁷ In zijn manifest legde hij uit waarom het tijd was voor politieke verandering. Bonaparte beschreef de uitvoerende macht als ‘verzwakt, incompetent en machteloos.’ Het parlement was ‘zonder wil en richting’ en ‘oneindig verdeeld.’ De Fransen waren getuige van ‘onophoudelijke politieke crises die het staatshoofd, ministers en het Parlement compromitteren.’ Bonaparte hekelde ook de grondwet, vermeende oorzaak van alle genoemde problemen, en herinnerde zijn lezers aan een adagium van zijn oom Napoleon I, namelijk dat ‘alles wat zonder het volk wordt gedaan illegitiem is.’⁷⁸ Gelukkig voor de

⁷³ Geciteerd uit Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 244. Zoals Albert toont was Zola zeker niet de enige die de heersende overreacties opmerkte.

⁷⁴ Ruwweg twintig jaar voor Zola’s opmerkingen had professor in de geneeskunde Ignace Druhen al een boek geschreven met de veelzeggende titel *De l’influence du journalisme sur la santé du corps et de l’esprit* (Over de invloed van journalistiek op de lichamelijke en geestelijke gezondheid) waarin hij schreef dat journalisten in een permanente en besmettelijke staat van uitgelatenheid en malaise leefden. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 505.

⁷⁵ Ibidem, 501-502 en 504. Zeldin schrijft dat diverse kranten een schermruimte hadden naast het vertrek waar de journalisten hun kopij schreven: zo konden ze trainen voor de duels die als gevolg van hun artikelen moesten worden uitgevochten.

⁷⁶ ‘Le Journal ne risque jamais rien, là où le pouvoir a toujours tout à perdre.’ Geciteerd uit: Honoré de Balzac, *Illusions Perdues* (Parijs 1837; 1961) 449.

⁷⁷ Deze Napoléon-Jérôme, zoals hij ook wel werd genoemd, gold als een linkse bonapartist (hij verlangde naar een autoritaire, anticlericale democratie). Milza, *Napoléon III*, 341-342. NB. Vanaf 1876 was hij afgevaardigde in de Kamer namens Corsica. Zoals eerder opgemerkt verkoos een deel van de bonapartisten zijn zoon, Victor, boven hem. Zie Mayeur, *La via politique*, 86.

⁷⁸ ‘Le pouvoir exécutif est affaibli, incapable et impuissant.’/ ‘Les Chambres sont sans direction et sans volonté.’/ ‘Le Parlement est fractionné à l’infini.’/ ‘Vous assistez à des crises continuelles qui atteignent le chef de l’État, les Ministres et les Chambres.’/ ‘Le mal réside dans la Constitution.’/ ‘Tout ce qui est fait sans le peuple est illégitime.’ Geciteerd uit: Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 773. Hoewel Bonaparte als gevolg

republikeinse regering had deze Bonaparte een beperkte achterban. Eén ding was echter duidelijk: de Republiek, toen slechts zo'n tien jaar jong en pas sinds 1875 juridisch verankerd (pas in 1884 werd de republikeinse staatsvorm grondwettelijk vastgelegd), inspireerde tot vijandige retoriek. Maar de bonapartisten waren niet de enigen die het parlementarisme bekritiseerden. Behalve van toenemende consensus tussen de Staat en een aantal belangrijke kranten over de ideologische wenselijkheid van de Republiek was er in de jaren 1880 en 1890 ook sprake van felle anti-republikeinse propaganda in rechtse, boulangistische en anarchistische pamfletten, boeken en kranten.⁷⁹ Wat de anarchisten aanging werd er pas actie ondernomen nadat een van hen in december 1893 een bom in het Palais Bourbon had gegooid: als reactie hierop beperkte het Parlement in 1893 en 1894 de persvrijheid, door onder meer het aantal strafbare feiten uit te breiden.⁸⁰

De wetswijziging bracht enig soelaas, maar deed weinig om de verspreiding tegen te gaan van een ander fenomeen dat de Franse pers in deze periode kenmerkte: antisemitisme. De pers had dat niet uitgevonden. Integendeel. Het was wijdverbreid in de Franse samenleving en kende verschillende oorzaken of bronnen. Zo was er de oude, christelijke – onder katholieken het sterkst aanwezige maar onder protestanten geenszins afwezige – vijandigheid ten opzichte van Joden, die als hoofdschuldigen werden gezien aan de kruisdood van Jezus. Vijandigheid die in de Middeleeuwen slechts toenam, omdat Joden behalve voor Christus' kruisdood ook voor pestuitbraken verantwoordelijk werden gehouden. Daarnaast bestond er in het fin de siècle antisemitisme onder socialisten, die Joodse kapitalisten hekelden, en was er ook nog een meer economisch en politiek antisemitisme, gericht tegen de (vooral tijdens het Tweede Keizerrijk) toegenomen prominentie van Joden in het Franse economische, politieke en culturele leven.⁸¹ De Dreyfusaffaire diende nog eens als katalysator voor deze gevoelens, en een aantal kranten in het bijzonder vormde er in het fin de siècle de

van zijn manifest werd gearresteerd stemde de Kamer ervoor om zijn zaak te seponeren. Maar ook als ze dat niet hadden gedaan, merkt Avenel op (774), dan was strafrechtelijke vervolging onder de perswet van 1881 weinig kansrijk.

⁷⁹ Dit gold met name voor de kleinere kranten als *La Cocarde*, *La Libre Parole*, *L'Intransigeant*, *La Lanterne*. Zoals Palmer opmerkt vochten de grote dagbladen niet vaak polemieken uit, omdat het economische risico daarvan uiteindelijk te groot was. Palmer, *Naissance du journalisme*, 18. Het effect van de polemische sfeer moet echter niet worden onderschat. Volgens Albert verzwakte de heftige toon van de polemieken de reputatie van regeringen en van het politieke personeel, en was hij op lange termijn debet aan de keldering van het publieke vertrouwen in de instituties. Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243.

⁸⁰ De wetten die in reactie op het anarchistische geweld werden aangenomen kwamen bekend te staan als de *lois scélérates*. Ook werden provocaties of pogingen daartoe verboden die als doel hadden om mensen hun geld weg te laten halen bij publieke spaarbanken (caisses publiques) of verwante financiële instellingen. Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 784.

⁸¹ Ferro, *Histoire de France*, 654.

spreekbuis van en voer er wel bij. Met name *La Libre Parole*, *L'éclair* en *L'Echo de Paris* verdienen in dit verband vermelding.⁸²

Naast de heftigheid van de polemieken en het taaie antisemitisme had de Franse pers aan het einde van de negentiende eeuw nog met een derde tekortkoming te kampen, een die in een democratie misschien nog het zwaarst weegt: corruptie. Van betaalde positieve publiciteit tot chantage: journalisten lieten zich soms met praktijken in die het beroep ontsierden en onteerden. Corruptie, door sommigen geweten aan economische impulsen en financiële belangen, was echter niet de norm. De pers speelde juist een belangrijke rol bij de ontmaskering van corruptie in de politiek en de maatschappij.⁸³ Toch was zij binnen de Franse journalistiek van het fin de siècle wel endemisch, en kende vele gezichten.⁸⁴ Met het Panamaschandaal kwam de corrupte pers kortstondig in de schijnwerpers te staan, maar vormde uiteindelijk een ondergeschikt aspect of narratief van de affaire.⁸⁵ Ook in andere belangrijke affaires – die pas veel later dan ze zich voordeden werden ontdekt of onthuld – speelde perscorruptie een rol.⁸⁶ Dit werd niet alleen bevestigd door de omkopers, zoals bijvoorbeeld de invloedrijke econoom en journalist Arthur Raffalovitch, ingehuurd door de Russische regering om Franse kranten om te kopen en zo het vertrouwen onder Franse investeerders op peil te houden, maar ook door tijdgenoten als Maurice Barrès, Émile Zola en Paul Brulat.⁸⁷ Zoals de hoofdredacteur van *Le Radical* Henry Maret (betrokken bij het Panamaschandaal) het in 1900 bracht: ‘De dag dat kranten hun prijs verlaagden tot een stuiver, wat onder de kostprijs was, vielen ze in handen van zakenlieden, speculanten.’⁸⁸ Met name de economische en financiële journalistiek was kwetsbaar voor de invloed van geld, maar de corruptie bestond niet alleen daar: toen Edmond de Goncourt in 1888 de laaghartigheid van de Franse journalistiek hekelde had hij het over literaire en theaterkritiek.⁸⁹

⁸² Albert, ‘La Presse Française de 1870 à 1940’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 342-347. Vgl. Agulhon, *La République*, I, 121.

⁸³ Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 573.

⁸⁴ Charle, *Le siècle de la presse*, 167; Martin, *Médias et journalistes*, 154; Delporte, *Les journalistes en France*, 143; Albert, ‘La Presse française de 1871 à 1941’ in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 260-261 en 266-272; Mollier, *Le scandale*, 318-319. Martin schrijft overigens dat de reputatie van de journalistiek bij het grote publiek significant beter was dan in de Parijse kringen die dichterbij de praktijk stonden.

⁸⁵ Vgl. Mollier, *Le scandale*, 10.

⁸⁶ Delporte noemt de Ottomaanse en Russische leningaffaires. Delporte, *Les journalistes en France*, 145-147.

⁸⁷ Arthur Raffalovitch, *L’abominable vénalité de la presse. D’après les documents des archives Russes 1897-1917* (Parijs 1931); André-Lajeune Vilar, *Coulisse de la presse. Mœurs et chantages du journalisme* (Parijs 1895); Maurice Barrès, *Les Déracinés* (Parijs 1897); Paul Brulat, *La Faiseuse de gloire* (Parijs 1901); Émile Zola, *L’Argent* (Parijs 1891).

⁸⁸ ‘Le jour où les journaux se sont mis à un sou, prix inférieur à ce qu’ils coûtent, ils sont tous tombés aux mains des hommes d’affaires, des spéculateurs.’ Geciteerd uit: Delporte, *Les journalistes en France*, 141.

⁸⁹ Martin, *Médias et journalistes*, 154. Over vormen van perscorruptie zie ook Delporte, *Les journalistes en France*, 144. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 518-524. Zoals Martin opmerkt was er ondanks duidelijke verschillen toch ook een connectie tussen financiële journalistiek en theaterkritiek. Zo hadden diverse financiële

Soms was het echter lastig om een scherp onderscheid te maken tussen reële en vermeende corruptie. Het fenomeen kwam in verschillende gedaantes: naast directe betaling voor gunsten vormden persoonlijke relaties en uitwisselingen van gunsten het grijze gebied van de maatschappelijke moraal.⁹⁰ De rol en afhankelijkheid van geld in de journalistiek vormde echter een van de belangrijke onderwerpen van debat binnen de professie.⁹¹

De Franse journalistiek van de jaren 1880 en 1890 biedt de aanblik van een diverse en bruisende tak, die desondanks werd geplaagd door een aantal fundamentele tekortkomingen. De pers was competitief, innovatief en pluralistisch, en ontwikkelde zich tot een massabedrijf. Maar ondanks de uitbreiding van zowel de journalistieke inhoud als het bereik, en ondanks de invloed op de *politieke* opinie (politici) en de onmiskenbare verdiensten wat betreft het interesseren van mensen voor de politiek, was er door de toenemende concurrentie en de heftige polemieken ook sprake van prestigeverlies in de ogen van lezers. En van een verzwakte overredingskracht ten opzichte van de *publieke* opinie. Dit ging gepaard met een wijdverbeide afkeer van politici.⁹² De (massa)pers was intussen net zo sensatie- als nieuwsgericht, en bracht dat nieuws vaak op een gesimplificeerde manier.⁹³

Organisatorisch en ethisch ontbrak het de journalistiek in Frankrijk aan heldere normen en professionele standaarden, en zijn reputatie kelderde terwijl de pers economische druk ervoer en te vaak ten prooi viel aan financiële belangen. Hoewel de fenomenen van de politicus-hoofdredacteur of politicus-krantdirecteur (verantwoordelijk voor de publicatie en juridisch als eerste verantwoordelijk) en ook van de krant als directe ideologische spreekbuis zeldzamer werden, had het beroep zich nog niet van de grip van de politieke elite geëmancipeerd.⁹⁴ Pas in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog werden de lijnen tussen het parlement en de journalistiek losser. Maar uiteindelijk is het algehele beeld minder somber dan de voorgaande zinnen wellicht hebben doen vermoeden. In lijn met een eminent werk over de Franse persgeschiedenis valt te stellen dat het goed mogelijk is dat de pers in Frankrijk, door de publieke ontevredenheid te kanaliseren naar specifieke kwesties of personen, heeft bijgedragen aan de stabilisatie van het politieke systeem.⁹⁵ Immers, die

journalisten een kleine theaterrubriek, en was het theater een uitgelezen plek voor de uitwisseling van informatie en geruchten.

⁹⁰ Vgl. Delporte, *Les journalistes en France*, 157; Martin, *Médias et journalistes*, 154.

⁹¹ Delporte, *Les journalistes en France*, 157.

⁹² Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 254-257.

⁹³ Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 570-571.

⁹⁴ Martin, *Médias et journalistes*, 156. NB. Uiteraard werkte die invloed niet slechts één kant op; eerder was sprake van een wisselwerking.

⁹⁵ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 257; Jean-Yves Mollier stelt (*Le scandale*, 43) dat de rol van de pers belangrijk was, maar niet onbeperkt. Eerst en bovenal was zijn functie om de gevoelens (volgens Mollier: antisemitisme, Duitslandhaat en boosheid over de trage en

kanalisering maakte ventilatie van de onvrede gemakkelijker, waardoor een meer ongerichte, ergere, want potentieel revolutionaire, onvrede of woede werd voorkomen.

2.4 *Le Petit Journal, Le Temps*

Als we alleen kijken naar oplages, dan staken rond 1910 vier kranten met kop en schouders boven het journalistieke maaiveld uit; de eerste twee waren ook in het fin de siècle getalsmatig prominent of zelfs dominant: *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Journal* en *Le Matin*. In 1910 liepen hun oplages van 600.000 tot 1.4 miljoen exemplaren per dag, en samen vertegenwoordigden ze 75% van de verkoop van alle Parijse kranten en 40% van alle kranten in Frankrijk.⁹⁶ Ze waren vooral gericht op nationaal nieuws en hadden weinig buitenlandse correspondenten in dienst. Alle vier concentreerden ze zich op een breed en volks publiek zonder dat dit op een specifieke politieke of sociale manier was gedefinieerd. Alle besteedden bovendien veel geld aan reclame, waren eerder informatief dan doctrinair en steunden op een uitgebreid nationaal distributienetwerk. Maar hoewel niet zo uitgesproken politiek als andere kranten, waren ze niet neutraal.⁹⁷ Zo steunden ze het leger, Frans kolonialisme, revanchisme met betrekking tot Elzas-Lotharingen en koesterden ze haat jegens Duitsland. Ze cultiveerden eerder een burgerlijke dan een religieuze moraal; een die was gestoeld op burgerlijke deugden en verantwoordelijkheidsbesef.⁹⁸ Hun invloed op de politiek en het zakenleven was significant.⁹⁹

Naast deze journalistieke reuzen bestonden er kwaliteitskranten, die zich situeerden in het politieke midden: *Journal des Débats*, *Le Temps* en *Le Figaro* waren de bekendste. Deze kranten, pro *opportunistes* of gematigd conservatief, waren over het algemeen tijdens het Tweede Keizerrijk opgericht. Ze mikten op een bourgeois publiek, werden alleen per abonnement verkocht en gaven zowel uitgebreide aandacht aan het buitenland en economische en financiële vraagstukken als aan literatuur. Hun oplages fluctueerden doorgaans tussen de 20.000 en 45.000 exemplaren.¹⁰⁰ Naast deze categoriën waren er

onbevredigende rechtsgang) van het grootste aantal te kanaliseren. Met een andere insteek dan een dergelijke focus op lezerssentimenten had de krant zijn economische positie ondermijnd.

⁹⁶ Charle, *Le siècle de la presse*, 157.

⁹⁷ Ibidem, 157-159; Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 298.

⁹⁸ Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 298.

⁹⁹ Idem.

¹⁰⁰ Charle, *Le siècle de la presse*, 159. Over de toedeling van krantruimte per onderwerp, zie Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 546. Zeldin's cijfers slaan op 1902 en zijn een gemiddelde, maar het is een veilige aanname dat ze een minimumindicatie vormen voor het hele fin de siècle; Zeldin gaat immers uit van de geleidelijk verminderde focus op politiek.

vanzelfsprekend ook andere soorten kranten (met soms thematische overlap): er was de linkse republikeinse pers, de boulangistische pers, de royalistische pers, de imperialistische, katholieke, socialistische, antisemitische, regionale.¹⁰¹ Ook waren er bladen die aan een onderwerp of beroepsveld waren gewijd, zoals schaken, muziek, geneeskunde, mijnbouw, architectuur, landbouw.¹⁰² De meeste kranten waren niet politiek geëngageerd.¹⁰³ De titels die in dit proefschrift centraal staan waren dat overwegend wel. In ieder geval gold dit voor *Le Temps*, waar politiek *altijd* op de voorgrond stond, maar ook voor *Le Petit Journal*, dat er ondanks zijn bredere, meer op *fait divers* gerichte oriëntatie regelmatig over schreef. Beide kranten zaten zoals eerder opgemerkt in de gematigd republikeinse hoek, en behoorden tot de meest prominente kranten van hun tijd als we kijken naar oplage of reputatie.¹⁰⁴ Het was dan ook allesbehalve toevallig dat beide op enig moment geld ontvingen van de Panama onderneming in ruil voor positieve publiciteit.¹⁰⁵

Le Petit Journal was zoals opgemerkt een van de belangrijkste titels van de massapers uit het Franse fin-de-siècle: onder directeur en eigenaar Hippolyte Marinoni en hoofdredacteur Ernest Judet was hij in 1890 goed voor meer dan een miljoen exemplaren. De krant had een breed publiek, dat voorheen min of meer was verwaarloosd en bestond uit winkeliers, geschoolde arbeiders, opzichters, chauffeurs, huispersoneel etc. Het onderscheid tussen nieuws en roddel was niet altijd even scherp. Naast artikelen over binnenlandse politiek of internationale betrekkingen prijken stukken over afschuwelijke misdaden, naast een maatschappelijk commentaar nieuws over Guy de Maupassants depressie of een echtscheidingsdrama. Het succes van de krant, die afgezien van een supplement dat vanaf juni 1884 wekelijks verscheen (vanaf eind 1890 deels in kleur) vier pagina's telde, meestal kortere artikelen bevatte en op klein formaat verscheen, was niet zozeer gestoeld op de ontwikkeling van nieuwe journalistieke genres als wel op de aanpassing van bestaande als de kroniek, de *fait divers* en het feuilleton.¹⁰⁶ *Le Petit Journal*, lang gematigd republikeins, maakte in de vroege jaren 1890 een ontwikkeling door naar het nationalisme (een ontwikkeling die de

¹⁰¹ Voor een opsomming en korte beschrijving van vele hiervan, Albert, 'La Presse française de 1871 à 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 316-384.

¹⁰² Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 551-553.

¹⁰³ Ibidem, 551. Voor de niet-politieke pers, zie 553-568.

¹⁰⁴ Voor concrete cijfers zie Pierre Albert et.al., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976) 44 en 50-55.

¹⁰⁵ Mollier, *Le scandale*, 385. Voor de geschatte bedragen en een lijst van andere kranten die Panamageld ontvingen, zie ook Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 268.

¹⁰⁶ Delporte, *Les journalistes en France*, 45-46.

latere Panamacommentaren treffend illustreren). In de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog verloor de krant geleidelijk aan invloed.¹⁰⁷

Le Temps, ook wel *le grand journal de la troisième République* genoemd, behoorde samen met *Journal des Débats* tot de weinige Franse intellectuele kwaliteitskranten in de late negentiende eeuw. De krant was in 1861 opgericht door de ervaren journalist Auguste Nefftzer, die hem vanaf dat jaar gedurende een decennium leidde en vele talenten en prominenten als medewerker wist aan te trekken, zoals de literair criticus en latere senator Edmond Scherer en de journalist en (latere) afgevaardigde (*l'Extrême gauche*) Louis Blanc.¹⁰⁸

Onder directie van Nefftzers opvolger, Adrien Hébrard, verkocht de krant in 1880 22.000 exemplaren, 30.000 in 1884 en 35.000 in 1904.¹⁰⁹ Hébrard, een invloedrijk zakenman en politicus (senator tussen 1879 en 1897, behorend tot de *opportunistes*) was sinds 1873 tevens de eigenaar van het *Journal des travaux publics*, een economische en financiële krant die namens de overheid aanbiedingen publiceerde voor grote publieke projecten. Bedrijven betaalden Hébrard voor het aanwenden van zijn invloed bij de toekenning van contracten, terwijl Hébrard op zijn beurt net als andere ondernemers uit de periode – Mollier noemt hier onder meer Maurice Bunau-Varilla, die fortuin maakte ten koste van de Panamaonderneming – de krant gebruikte om investeringen te promoten in die sectoren waarin hij een zakelijk belang had.¹¹⁰

Officieel was *Le Temps* neutraal. Zoals bij de oprichting werd verklaard: '*Il ne relèvera d'aucun parti, d'aucune secte, d'aucune coterie. Son programme, c'est le large programme de l'esprit moderne: la liberté*'. In de praktijk steunde *Le Temps* echter vooral de *opportunistische* lijn. De krant was pro Ferry, anti-Boulangier en stelde zich tijdens de jaren 1880 en 1890 vaak op een klassiek liberaal en positivistisch (wars van metafysica) standpunt.¹¹¹

¹⁰⁷ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 303. Hoewel beschreven als gematigd republikeins zal het volgende hoofdstuk aantonen dat *Le Petit Journal* in de bestudeerde jaren steeds scherper werd in zijn kritiek op het republikeinse regime. Tijdens het boulangisme sprak het bovendien steun uit voor constitutionele herziening, waartegen een krant als *Le Temps* zich juist hevig verzette.

¹⁰⁸ Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 510.

¹⁰⁹ Martin, *Médias et journalistes*, 96. Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 352-353.

¹¹⁰ Mollier, *Le scandale*, 111-112. Zie ook Martin, *Médias et journalistes*, 96-97. Hébrard/*Le Temps* ontving ca. 15% van het beschikbare publiciteitsbudget van de Panamaonderneming. NB. Mollier schrijft dat (Eugène) Letellier de krant *Le Matin* kocht en Bunau-Varilla *Le Journal*. Het was andersom.

¹¹¹ Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 355-356 (ook voor het citaat).